

de basis

democratie leren door filosoferen

conceptuele basis

**democratisch burgerschap en
filosoferen met kinderen, najaar 2007**

rob bartels

**kenniskring geïntegreerd pedagogisch handelen
hogeschool INHOLLAND, Haarlem**

democratie leren door filosoferen

de basis

1 november 2007

© kenniskring geïntegreerd pedagogisch handelen haarlem

© rob bartels boskoop

gsm: 06 44 33 66 75

e-mail: robbartels@xs4all.nl

website: www.xs4all.nl/~rob1sept

Democratie leren door filosoferen

de basis

Democratie is het beste wat wij met elkaar hebben. Door de democratie kunnen wij zijn wie we willen zijn, kan ieder van ons zijn leven inrichten en leiden volgens zijn eigen overtuigingen, en dat kunnen we doen zonder te hoeven vrezen voor achterstelling of discriminatie.

Democratie is het beste dat we met elkaar hebben, want ondanks onze verschillen kunnen we op een min of meer vreedzaam wijze met elkaar samenleven; in een democratie lossen we conflicten op door het gesprek met elkaar aan te gaan, en we hebben instellingen en procedures om problemen met elkaar op een geweldloze manier op te lossen

Democratie is meer dan de helft plus één, meer dan een open stelsel van spelregels, vastgelegd in wetten en procedures. Democratie is vooral een manier van samenleven, een manier waarop mensen met elkaar communiceren en daaraan groeien. Wie wij daarin zijn, hoe wij samenleven, vertaalt zich in het concept democratisch burgerschap.

Democratie leren we door deel te nemen aan democratische praktijken, situaties waarin we democratisch moeten en kunnen handelen. Dit is ook een opdracht aan de school: het scheppen van democratische praktijken waarin kinderen democratie kunnen leren. Filosoferen met kinderen is bij uitstek zo'n praktijk.

In dit stuk 'Democratie leren door filosoferen, de basis' zullen we¹ eerst motiveren waarom we democratie willen leren, waarom we in de school willen werken aan democratische burgerschapsvorming. Daarna werken we onze opvattingen over democratie uit, voor zover die in dit verband relevant zijn. Wat betekenen deze opvattingen voor democratisch burgerschap? In de derde paragraaf omschrijven we dit concept.

Dan zetten we de stap naar de school. Burgerschapsvorming is een kerntaak van het onderwijs. Voor ons heeft dat een democratisch perspectief en betekent het vooral het zorgen voor democratische praktijken in de school, kinderen moeten democratisch burgerschap kunnen praktiseren.

Tenslotte zullen we het filosoferen met kinderen preciezer duiden en de relatie met democratische burgerschapsvorming uitwerken.

1. Democratie is niet vanzelfsprekend

Democratie is het beste wat wij met elkaar hebben. Hoewel het begrip al meer dan tweeduizend jaar oud is, kennen we het als praktijk nog niet eens zo erg lang. De democratische rechtsstaat is in Europa pas ontstaan in het midden van 19de eeuw; de overtuiging dat democratie de best mogelijke samenlevingsvorm is, wordt pas sinds de Tweede Wereldoorlog breed gedragen². Een breed draagvlak in de bevolking is waarschijnlijk de belangrijkste voorwaarde voor een goed ontwikkelde, en vooral duurzame democratie. Alleen de aanwezigheid van kiesrecht of een parlementair stelsel is daarvoor niet genoeg, die aanwezigheid is ook 'geen garantie om een samenleving te behoeden af te glijden naar de grootste misdaden' (Schuyt, 2006/2). De ontwikkeling van de Midden- en Oost-Europese democratieën in het Interbellum laten dit overtuigend zien; de lotgevallen van de Weimarrepubliek vormen daarvan het trieste dieptepunt. Democratie kan niet bestaan zonder de wil en het vermogen tot democratisch burgerschap van haar burgers.

Hoewel het fascisme en het communisme, uit het Interbellum en daarna, nu in het begin van de 21ste eeuw, en hier in Noordwest Europa, verre geschiedenis lijken, zijn enkele kenmerken daarvan nog uiterst actueel en niet verdwenen:

- de hang naar krachtig leiderschap, het idee dat sterke leiders de problemen van de tijd beter kunnen oplossen dan wij met z'n allen samen in eindeloos en soms modderig overleg;
- de overtuiging dat onze opvattingen over de inrichting van de samenleving superieur zijn aan die van anderen, en dat we beter af zijn als we die opvattingen aan anderen opleggen;
- de acceptatie van geweld en van onvreedzame middelen om onze conflicten en tegenstellingen te slechten.

Verskillende recente onderzoeken laten zien dat de overtuiging: democratie is het beste dat we met elkaar hebben, in Nederland weliswaar breed gedragen wordt, maar niet algemeen geaccepteerd is.

Het draagvlak voor democratie is nog steeds groot, concluderen de onderzoekers van het '21 minuten onderzoek', zeer groot zelfs, schrijven ze (21 minuten.nl, 2007). Aan dit onderzoek dat in augustus en september 2007 is gehouden, hebben meer dan 100.000 mensen via internet meegedaan. 73% van de respondenten zegt veel waarde te hechten aan de democratie. Hoe komen de onderzoekers tot de conclusie dat dit een groot draagvlak is... ? Als meer dan 25% van de bevolking neutraal of zelfs afwijzend (6%) staat ten opzichte van de democratie is er iets mis met dat draagvlak. Ook andere onderzoeken laten zien, dat – afhankelijk van de vraagstelling – steeds tussen de 20 en 30 procent van de Nederlandse bevolking geen of weinig waarde hecht aan de democratie (RMO, 2006). De Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling heeft Bureau Veldkamp in Amsterdam onderzoek laten doen naar de beweegredenen hiervoor en laat daarvan verslag doen in het advies 'Vormen van democratie': 'vrijwel alle respondenten uit dit onderzoek staan cynisch, vijandig of onverschillig ten opzichte van de democratie en van een aantal democratische waarden. Sommigen staan dat omdat zij democratie uitsluitend benaderen als een systeem van rechten en vrijheden – 'Prima als er beslissingen worden genomen op basis van een debat, als die maar niet strijdig zijn met mijn belangen' – of omdat zij het woord 'democratie' niet kennen en zich er geen voorstelling van kunnen maken. Anderen zijn onverschillig geworden uit wantrouwen ten aanzien van de intenties van politici ('zakkenvullers') of onvrede over het feit dat in hun ogen waardevolle beslissingen 'er nooit doorheen

democratie leren door filosoferen

de basis

komen'. Weer anderen zijn van mening dat democratie in Nederland synoniem staat voor inefficiënte besluitvorming, achterkamertjespolitiek en machtsmisbruik ('onder het mom van idealisme willen machthebbers hun eigen leven zo leuk mogelijk inrichten')' (RMO, 2007).

Democratie is niet vanzelfsprekend, het kan niet bestaan zonder de wil en het vermogen tot democratisch burgerschap van haar burgers. Het draagvlak in Nederland voor democratie heeft zeker versterking. Daarom moeten we werken aan burgerschapsvorming. Dat zou echter ook moeten als het draagvlak wel algemeen was. Democratie is geen kant en klaar product, het moet steeds opnieuw worden doorgegeven en ingevuld door volgende generaties.

2. Democratie

Een democratische rechtsstaat is in beginsel een systeem waarin tegenstellingen en conflicten van allerhande aard worden erkend en niet op voorhand worden afgewezen of bestreden. Een democratie geeft, door grondwettelijke rechten gegarandeerd, de vrijheid en de mogelijkheid tot verschillen. Dit wordt wel de democratische paradox genoemd: een democratie legt de nadruk op erkenning van verschil, conflict en tegenstellingen, maar ondersteunt en onderhoudt gelijktijdig een gemeenschappelijke identiteit, de eenheid van een politieke gemeenschap. In een democratie kan niemand een superieure claim leggen op de inrichting van de samenleving, geen partij kan zich op welke grond dan ook stellen boven een andere partij. Het specifieke van de democratie is de erkenning en legitimiteit van conflict met de gelijktijdige weigering om conflicten autoritair te onderdrukken. Een democratie erkent een pluralisme van waarden (Schuyt, 2006/2).

Een open democratische samenleving als de onze rust op vier steunberen, schrijft Schuyt (2006/1):

- rechtszekerheid en een onafhankelijk strafproces;
- academische vrijheid en het recht op een eigen waarheid;
- religieuze, politieke en sociale tolerantie;
- geweldloze politieke actie en conflicthantering.

Het zijn, aldus Schuyt, deze instituties die de samenleving bijeen moeten houden, ook als die bedreigd wordt door felle groepsconflicten en scherpe tegenstellingen.

De democratische rechtsstaat wordt ook gewaarborgd doordat enkele waarden die als rechten in de grondwet verankerd zijn, met name (Bron, 2006):

- gelijkwaardigheid leidend tot gelijke behandeling/discriminatieverbod;
- vrijheid van belijden van godsdienst en levensbeschouwing;
- vrijheid van meningsuiting;
- vrijheid van vereniging, vergadering en betoging;
- eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer;
- onaantastbaarheid van het menselijk lichaam.

Door de erkenning van een diversiteit aan waarden is de democratie ogenschijnlijk neutraal. Dat is niet zo, zij is normatief: de democratie verdedigt de individuele vrijheid van levensbeschouwing en levenswijze, ieder van ons heeft het recht anders te denken en anders te zijn, binnen de beperking van het niet toebrengen van schade aan anderen en het verbod op discriminatie. 'De kernwaarden van het democratisch samenleven kunnen worden afgeleid van de minimale maar cruciale voorwaarden voor een goed en vreedzaam debat over wie wij zijn en willen zijn. Het is dus niet zozeer waardeconsensus, maar juist het gebrek eraan, en de wil om hierover met elkaar in gesprek te blijven, wat ons als democratische burgers bindt. Wat de boel bij elkaar houdt, is onder andere het meningsverschil over wat ons precies bij elkaar houdt' (Pels, 2007).

Democratie is ook en vooral een vorm van samenleven, vinden we met Dewey: 'een manier waarop mensen hun ideeën en ervaringen met elkaar uitwisselen, daarover met elkaar communiceren en daaraan groeien. Dit doen ze in de erkenning van wederzijdse belangen van individuen en groepen. Daarom is democratie ook geen vast gegeven', een toestand die wij, de volwassenen van vandaag, kunnen aanbieden aan kinderen, de volwassenen van morgen. 'Democratie is veel meer een weg

democratie leren door filosoferen

de basis

waaraan we voortdurend moeten werken door een intensieve interactie tussen zo veel mogelijk individuen en groepen in de samenleving. Dat is de kern van het democratisch samenleven' (Berding, 1999).

3. Democratisch burgerschap

De belangrijkste waarde van de democratie is de erkenning van verschil, het individuele recht te zijn wie we willen zijn. De andere waarden zijn afgeleid van de minimale voorwaarden om geweldloos met elkaar samen te leven. Die waarden vinden we terug in wetten, procedures en instituties. Deze zijn echter niet alleen een waarborg voor een ontwikkelde en duurzame democratie. Democratie kan niet bestaan zonder de wil en het vermogen tot democratisch burgerschap van haar burgers. Wat betekent dat?

In de politieke theorie, en sinds kort ook in het onderwijs, circuleren tal van burgerschapsconcepten, m.b.t. het onderwijs alleen al 300 verschillende (Franken e.a. 2003). Die variëren van uiterst minimale, er wordt alleen invulling gegeven aan de verhouding tussen de burger en de staat, tot zeer veel omvattende, gevuld met alle dimensies van het maatschappelijk leven, bijv. economische (werk en inkomen) en sociaal-culturele (zich thuis voelen). Maatschappijopvattingen zijn daarin steeds van doorslaggevend betekenis: de burger als lid van de gemeenschap, de wereldburger, e.d. In menig burgerschapsconcept nemen we wensdenken waar: al het moois dat we vanuit onze visie op mens en samenleving maar kunnen bedenken, wordt geprojecteerd op de burger.

Ons concept van democratisch burgerschap valt niet samen met de hele mens, noch met het verwezenlijken van maatschappelijke idealen, die niet tot de essentie van de democratie horen. Ons concept is afgeleid van de kernwaarden van de democratie, dat wat nodig is om democratie te ontwikkelen en te verduurzamen. Niet meer en niet minder!

Ons burgerschapsconcept staat daarmee dichtbij het kritisch, democratisch burgerschap (Leenders en Veugelers, 2004; Onstenk, 2005) en het neo-republikeins burgerschap (van Gunsteren, 1992).

Het eerste begrip in democratisch burgerschap is diversiteit³. Diversiteit vatten we op als het verrassend of hinderlijk anders zijn van mensen die met elkaar te maken hebben. Er is in de hedendaagse samenleving niet één enkele formule, zoals bijvoorbeeld tolerantie, om met diversiteit om te gaan. Diversiteit wordt door de participanten in het maatschappelijk verkeer ervaren, bewerkt en geconstrueerd. Dit gebeurt met behulp van instituties, competenties, identiteiten en emoties (van Gunsteren, 1992).

Onze samenleving kent een rijk scala van instituties die het omgaan met diversiteit reguleren, het parlement, de media, het Cao-overleg en we kunnen zelfs de politie bellen als iemand zich te hinderlijk anders gedraagt. In het omgaan met diversiteit spelen ook emoties, bijv. enthousiasme, angst, agressie. Het is verstandig deze te erkennen en instituties en competenties te ontwikkelen die de mogelijkheid geven hier zinnig mee om te gaan. Op deze plaats gaan we niet verder in op instituties en emoties. In ons burgerschapsconcept, dat niet alleen en vooral een beschrijving wil zijn van bestaand burgerschap, maar een die richting wil geven aan burgerschapsvorming in de school, zijn identiteit en competentie van groter belang.

In een democratie mogen we zijn wie we willen zijn, we mogen onze eigen identiteit ontwikkelen. Nu is identiteit niet is dat we als een kledingstuk kunnen ontwerpen en ons aanmeten, en desgewenst ook weer kunnen afwerpen. Onze identiteit wordt gevormd in interactie met anderen, we construeren die in de ervaring met anderen en de reflectie daarover. Hoewel we niet in staat zijn ons geheel los

de basis

te maken van de sociale toekenning van onze identiteit, is het ons wel mogelijk een eigen levensstijl te ontwikkelen, er eigen opvattingen op na te houden. Dat willen we ook, we willen ons eigen leven kunnen inrichten, en we willen ook als persoon, als individu worden aangesproken. Dat is de basis van de democratie, ik mag zijn wie ik wil zijn, en ik word daar individueel op aangesproken.

Autonomie is het begrip dat we hier verder gebruiken om de mogelijkheid van mensen mee te duiden hun leven zelf in te richten, een eigen identiteit te ontwikkelen en een individu te zijn die zelf verantwoordelijk is voor zijn handelen.

Een burger in een democratische samenleving moet zelfstandig en oordeelkundig kunnen omgaan met diversiteit. Oordeelkundigheid is de belangrijkste competentie van de democratische burger.

Wanneer noemen we iemand oordeelkundig? 'Oordelen situeren we tussen blinde regeltoepassing en pure individuele willekeur of smaak. Oordelen is verstandig inschatten, het appreciëren van specifieke situaties en van de perspectieven van de diverse actoren daarin. Een oordeelkundig burger heeft verstand van regeren en geregeerd worden. Hij weet wanneer en hoe te gehoorzamen, wanneer en hoe te protesteren, zijn stem of vuist te verheffen. Hij kan met gezag omgaan, het uitoefenen en zich ernaar voegen (...) Alleen als hij kan oordelen en de oordelen van anderen kan beoordelen, zal hij erin slagen zijn bijdrage aan zinnig omgaan met pluraliteit te leveren' (van Gunsteren, 1992).

Oordelen is een primaire verantwoordelijkheid van de burger. Oordeelkundigheid ontwikkelen we niet door het leren van regels en feiten, maar vooral door deel te nemen aan democratische handelingspraktijken.

Tot zover valt ons democratisch burgerschapsconcept vrijwel samen met het neo-republikeins burgerschap van van Gunsteren, en grotendeels met andere noties van kritisch, democratisch burgerschap. Wij vinden dit niet genoeg. Tot democratisch samenleven horen niet alleen de erkenning van verschillen en het daarmee zelfstandig en oordeelkundig om kunnen gaan, zoals van Gunsteren dat beschrijft, er hoort ook toe de wil om over het gebrek aan waardeconsensus met elkaar in gesprek te blijven, zoals Pels schrijft, of in de ruimere omschrijving van Dewey, de manier waarop mensen hun ideeën en ervaringen met elkaar uitwisselen, daarover met elkaar communiceren en daaraan groeien. Gesprek, communicatie; wij kiezen voor een nog verdergaand begrip: dialoog. Een democratisch burger heeft de wil en het vermogen om met anderen in de samenleving, hoe hinderlijk anders die ook mogen zijn, in dialoog te gaan. Niet louter door gesprek of communicatie zijn we in staat tot democratisch samenleven, daar hebben we dialoog voor nodig. Net als in andere vormen van communicatie, wisselen we in een dialoog ideeën en opvattingen uit, mogen we proberen anderen te overtuigen van onze opvattingen, anderen tot erkenning van onze belangen, e.d. te bewegen; in een dialoog echter proberen we ook anderen te begrijpen, inzicht te krijgen in het denken, het streven, e.d. van anderen. Daaraan kunnen we groeien, kan de democratie zich ontwikkelen, en wat belangrijker is: kan de democratie verduurzamen.

De invoeging van de wil en het vermogen tot dialoog in ons burgerschapsconcept is niet vrij van wensdenken. Desondanks is het voor ons een essentiële component, we hebben immers geformuleerd dat ons concept afgeleid dient te zijn van de kernwaarden van de democratie, en van dat wat nodig is om democratie te ontwikkelen en te verduurzamen.

democratie leren door filosoferen

de basis

Het kernbegrip in democratisch burgerschap is diversiteit. Daar is autonomie voor nodig. De belangrijkste competentie van de democratisch burger is oordeelkundigheid. Om het democratisch samenleven te ontwikkelen en te verduurzamen is het ook nodig dat burgers de wil en het vermogen hebben om met anderen, vooral als die anders zijn, in dialoog te gaan.

4. Democratische burgerschapsvorming in de (basis)school

In de conceptualisering van democratisch burgerschap hebben we ons trachten te behoeden voor al te veel wensdenken. De belangrijkste overweging daarvoor is, dat we niet allerlei particuliere mensenmaatschappijopvattingen in het concept willen laten doorklinken; de kernwaarde van de democratie is juist diversiteit van waarden. Alleen de kernwaarde van democratie, de erkenning van verschil, en die elementen die nodig zijn voor duurzaam democratisch samenleven zijn in het concept opgenomen.

We hebben nog een overweging om voorzichtig te zijn met wensdenken. Onderwijs en opvoeding mogen niet als middel gebruikt worden om burgerschapsproblemen op te lossen, vinden wij met van Gunsteren. Een burgerschapsconcept dat alle heil verwacht van onderwijs en opvoeding, terwijl de volwassen burgers niet in staat zijn om op die manier met elkaar te verkeren is niet alleen luchtflitseriej, maar – als dit al kans van slagen zou hebben – begeeft het zich ook op riskant terrein: het maken van een ander soort mensen. We gaan een heel eind mee in die redenering. We vinden echter dat van Gunsteren hiermee de rol van idealen in de opvoeding onderschat. Opvoeders kunnen niet zonder ideaalbeelden, zonder hoop op een betere toekomst voor de kinderen voor wie ze verantwoordelijk zijn. Democratische burgerschapsvorming in de school mag daarom best verder gaan dan alleen toegang bieden tot bestaand burgerschap. Echter niet zo ver dat het utopisch wordt, niet zo ver, dat het niet meer louter en alleen te maken heeft met de democratische kernwaarden. En natuurlijk staat het iedere school, iedere opvoeder vrij andere waarden te vertegenwoordigen en te trachten die door te geven aan kinderen. Juist daarin herkennen we de democratie, mits die waarden niet in strijd zijn met de democratische kernwaarden. Juist daarom moeten we voorzichtig zijn met het optuigen van het democratisch burgerschapsconcept met allerlei moois, dat niet tot de essentie van het democratisch samenleven hoort.

Hiervoor hebben we democratisch burgerschap inhoud gegeven. In de school gaat het om vorming, de wijze waarop wij kinderen in die richting, met dat perspectief opvoeden en onderwijzen. De hedendaagse onderwijskunde spreekt dan over het verwerven van competenties, traditioneler zijn de begrippen kennis, vaardigheden en attitudes. Wij gebruiken liever deze drie begrippen, op de eerste plaats, omdat de manieren, waarop we kennis, of vaardigheden, verwerven, of attitudes ontwikkelen, verschillend zijn. De tweede reden is dat wij democratisch burgerschap geduid hebben als de wil en het vermogen tot democratisch samenleven. Die omschrijving steunt op een attitude- en een vaardigheidscomponent. Heeft onze burgerschapsconceptie geen kenniscomponent nodig? Zeker wel, kinderen en jongeren moeten onderwezen worden over de parlementaire democratie, over grondrechten en mensenrechten, over de trias politica, enz. De Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) geeft in 'Een basis voor burgerschap' een uitstekend overzicht van de onderwerpen, waarover kinderen en jongeren onderwezen moeten worden (Bron, 2006). In bijlage 1 geven we een overzicht van de kennisinhouden die door de SLO in verband met de democratie worden voorgesteld. Hier zijn we het van harte mee eens, hoewel niet al deze inhouden noodzakelijk in het basisonderwijs aan de orde hoeven komen. Wij vinden dat deze kennisinhouden zo veel als maar mogelijk in democratische praktijken (dit begrip werken we hierna uit) geïntegreerd opgenomen moeten worden. Waar dit niet

democratie leren door filosoferen

de basis

mogelijk is, bijv. omdat het om historische kennis gaat, zullen deze kennisinhouden een plaats moeten krijgen in wereldoriëntatie, geschiedenis, maatschappijleer, e.d.

Waarom heeft een burgerschapsconcept, dat omschreven wordt in termen van attitude en vaardigheid een kenniscomponent nodig? Als de (toekomstige) burger niet weet en begrijpt waar de democratie vandaan komt, welke offers mensen zich in het verleden daarvoor getroost hebben, als hij niet weet wat dictatuur en tirannie voor het leven van mensen betekenen, hoe kan hij dan de waarde van democratie herkennen. (zie ook: de Winter 2004/2⁴). Het gaat uiteindelijk om het handelen van mensen, daar is wel een kennisbasis voor nodig.

Democratische burgers hebben de wil en het vermogen democratisch met anderen samen te leven. Welke competenties in de zin van attitudes en vaardigheden zijn hiervoor nodig? En: hoe verwerven kinderen die in de (basis)school? Hierna willen we eerst de attitudes en vaardigheden identificeren, die we kunnen ontleen aan onze opvattingen over democratie en ons concept van democratisch burgerschap. Daarna verklaren we waarom kinderen deze attitudes en vaardigheden het beste kunnen verwerven in democratische prakrijken. Wat zijn dat? Waarom zo?

attitude- en vaardigheidsontwikkeling

Welke attitudes en vaardigheden zouden kinderen en jongeren moeten kunnen ontwikkelen in het licht van democratische burgerschapsvorming. Het kernpunt daarin valt samen te vatten in: hoe kunnen we vreedzaam omgaan met verschillen? Anderen met wie we te maken hebben zijn immers verrassend of hinderlijk anders: hoe gaan we om met mensen met andere waarden, met mensen die andere belangen hebben, met ...?

Onderstaande competenties (attitudes en vaardigheden) zijn afgeleiden hiervan:

- Erkenning van verschillen;
  - erkenning van ieders recht te kunnen zijn wie hij/zij wil zijn,
  - in de wetenschap dat niemand van ons superieur is aan de ander (erkenning van gelijkwaardigheid),
  - noch enige claim van superioriteit kan doen gelden op grond van waarden of opvattingen.
- Over onze verschillen willen en kunnen we in gesprek met elkaar gaan,
  - waarbij we niet alleen het vermogen hebben tot debat en discussie: het uitwisselen en met elkaar confronteren van ideeën en opvattingen,
  - maar ook de wil en het vermogen hebben tot dialoog, de poging het denken en handelen van anderen te begrijpen.
- Waarderen van verschillen;
  - Door kennisneming van, uitwisseling met, leren we waardering op te brengen voor verschillen als verschijnsel,
  - zonder dat we ons daarbij hoeven te identificeren met waarden, leefwijzen, enz., die we niet tot de onze willen rekenen.
- Conflicten, waar die ook uit voortkomen, hanteren we en lossen we op zonder gebruik van autoritaire of geweldadige middelen;

democratie leren door filosoferen

de basis

- redelijkheid is hierin zowel een waarde als een competentie;
- daarbij kunnen we alle vormen van democratische communicatie hanteren, zoals overleg, vergadering, bemiddeling, e.d.
- als ook vormen van democratische besluitvorming, zoals een verkiezing of verschillende stemprocedures.
- Oordeelkundigheid is een verantwoordelijkheid van de burger, en daarmee een noodzakelijke competentie.
  - Daarom leren we kritisch en analytisch te denken
  - leren we onze mening te vormen, en die te argumenteren
- Democratisch burgerschap bestaat bij de gratie van autonomie
  - ieder van ons heeft een eigen identiteit kunnen ontwikkelen,
  - waardoor hij verantwoordelijkheid kan dragen voor zijn handelen;
  - het kunnen reflecteren op dit handelen en op eigen opvattingen is daarin een onmisbare competentie;
  - deze reflectie wordt mede gevoed door de confrontatie met het handelen en de opvattingen van anderen;
  - dit stelt hem in staat een eigen ethisch kader te ontwikkelen
  - van waaruit hij kan omgaan met vrijheden en zelfstandig keuzes kan maken.

democratische praktijken

Hoe verwerven kinderen deze attitudes en vaardigheden (competenties)? Dat kan het beste door hen te laten deelnemen in democratische praktijken. Burgerschapsvaardigheden leren we niet zo zeer door het leren kennen van regels en feiten. 'Onderdelen van competentie, zoals een praktische oordeelkundigheid ten aanzien van de toepassing van regels, het kunnen omgaan met imperfecties en met het eigen falen, het verkrijgen van inzicht in een situatie zodat men op de juiste wijze en het juiste moment kan handelen, maar ook taken als het competent leiden van een vergadering, vergen vooral veel oefening in de praktijk. Burgers leren deze vaardigheden niet uit 'burgerschapslessen', maar door zich te bewegen in burgerschapspraktijken of iets wat daarop lijkt. Door deelname aan burgerschapspraktijken vormen mensen zich als burger.⁵¹ (van Gunsteren, 1992).

In de school kunnen we een beschermde leeromgeving creëren waarin kinderen en jongeren in praktijken kunnen 'experimenteren' met omgangsvormen; zonder al te grote gevolgen kunnen ze fouten maken. Deze praktijken zijn democratisch, zo leren ze democratisch samenleven. Door deel te nemen in democratische praktijken kunnen kinderen en jongeren leren hoe te handelen, op de eerste plaats doordat ze zelf ervaring opdoen, maar ook doordat ze in de praktijk het handelen van anderen waarnemen, dit af kunnen kijken en daarover reflecteren. Zo bouwen ze een repertoire op van voorbeelden, inzichten en handelingen. Dit repertoire helpt hen bij het verkrijgen van inzicht in nieuwe en onbekende situaties. Tot dit repertoire horen ook verhalen, actuele uit de krant of van tv en internet, maar ook traditionele uit de wereldgeschiedenis. Door het handelen van mensen in deze verhalen kritisch te beschouwen leren we over onze eigen oordelen. Kritische beschouwing van de manier waarop anderen handelen is ook een oefening in oordeelsvorming.

de basis

Hoewel we hebben aangegeven dat de kennisinhouden van democratische burgerschap zo veel als maar mogelijk in democratische praktijken geïntegreerd moeten worden, kunnen kinderen en jongeren deze ook verwerven door overdracht, van de leraar, uit boeken, van het internet, e.d. en door verwerkingsopdrachten. De attitudes en vaardigheden kunnen ze niet leren uit een boek of met een werkblad. Dat kan alleen door deel te nemen in democratische praktijken. In deze praktijken kunnen we zoveel als mogelijk de vier kernbegrippen van democratisch burgerschap herkennen: omgaan met diversiteit, de mogelijkheid tot autonome identiteitsontwikkeling, oordeelsvorming en communicatie, met name dialoog.

We onderscheiden drie vormen van democratische praktijken in de school:

1. De school als democratische gemeenschap:

- betrek kinderen bij het maken van de regels op school
- en het verbeteren van het leef- en leerklimaat, het tegengaan van pesten e.d.

Dit kan in de vorm van

- een schoolparlement, een klassenraad, groepsvergaderingen, e.d.
- commissies van kinderen (en ouders, en leraren) die de verantwoordelijkheden hebben, bijv. voor de organisatie van een feest;
- mediation (dit is een vorm van conflictbemiddeling door kinderen).

'Zo worden kinderen gestimuleerd om zelf verantwoordelijkheid te nemen, leren ze na te denken over de gevolgen van hun beslissingen, en ontdekken ze wat democratische rechten en plichten in de praktijk betekenen. Bovendien leren ze door zulke samenwerking en betrokkenheid in te zien dat mensen weliswaar andere belangen, meningen of achtergronden kunnen hebben, maar dat veel menselijke behoeften zich van al die verschillen niets aantrekken' (De Winter, 2004/1). Kinderen leren ook dat democratie ongemakkelijk kan zijn, het vraagt soms haast eindeloos overleg en je kunt niet altijd je zin krijgen.

2. De school participeert in de samenleving:

- kinderen nemen actief deel aan discussies, zowel in de zin van meningsvorming als in die van planvorming over actuele onderwerpen in de samenleving.

Dit kan in de vorm van

- projecten als de Kleine Grote Denker, waarin kinderen zich in samenspraak met maatschappelijke organisaties, zoals de FNV en het Rode Kruis, buigen over de vragen van deze organisaties, deze vragen beschouwen en aan hen concrete en relevante suggesties doen (Bartels en Van Heuckelom, 2005)
- projecten over kwesties in de directe schoolomgeving, bijv. over de inrichting van de wijk, de reconstructie van een straat, e.d., waarin kinderen – met kennis van zaken – plannen ontwikkelen, overleggen met belanghebbenden en bestuurders, deelnemen aan besluitvorming (Pols, 2000).

Kinderen leren hoe democratie in onze samenleving werkt, hoe besluitvormingsprocessen tot stand komen, welke rol en invloed belangengroepen hebben, hoe je zelf invloed kunt uitoefenen. Ze leren daarover communiceren en een eigen standpunt te ontwikkelen.

3. Filosoferen met kinderen is bij uitstek een activiteit, die vrijwel alle elementen van een democratische praktijk in zich heeft:

democratie leren door filosoferen

de basis

- als we filosoferen zoeken we het verschil, van mening, van waarden,
- deze verschillen worden herkend en gewaardeerd,
- omdat we daaraan kunnen groeien, onze identiteit kunnen ontwikkelen,
- ons denk- en oordeelsvermogen kunnen scherpen,
- in dialoog met anderen
- op basis van gelijkwaardigheid.

5. Filosoferen met kinderen⁶

Kinderfilosofie bestaat sinds het einde van de jaren 60. Het wordt in verschillende vormen in meer dan veertig landen in het onderwijs geïmplementeerd. Hoewel van kinderfilosofie al in het begin van de jaren dertig in Duitsland voor het eerst sprake was, in de vorm van de beroemde Rundfunkvortr ge van Walter Benjamin, vinden we de bron van de hedendaagse kinderfilosofie in de Verenigde Staten. De filosoof Matthew Lipman geldt als de grondlegger. Lipman, directeur van het Institute for the Advancement of Philosophy for Children (IAPC) van het Montclair State College in New Jersey, ontwikkelde een methodiek en een curriculum voor het filosoferen met kinderen.

Het centrale concept in de methodiek van het IAPC programma is de 'community of inquiry', in het Nederlands: de onderzoeksgroep, of de gemeenschap van onderzoek. Het concept is door Lipman en zijn instituut ontwikkeld. De centrale gedachte is dat de groep zich tijdens het filosoferen omvormt tot een onderzoeksgroep die samen nadenkt, waarbij de leraar optreedt als facilitator van het gesprek. Wat kenmerkt de gemeenschap van onderzoek?

Het vertrekpunt is altijd dat wat kinderen denken. Alles wat gedacht wordt, kan worden uitgesproken. Zo ontstaat de ruimte die nodig is voor een gezamenlijk denkproces. Kinderen kunnen alles uitspreken wat ze denken en zijn bereid daarover met anderen in gesprek te gaan. Dat betekent dat aan iedereen gevraagd kan worden om verklaring, uitleg, of argumenten voor de uitgesproken opvattingen.

Welke thematiek precies aan de orde komt, hangt af van de grootste gemeenschappelijke interesse van de groep ('follow the community where it leads to'). Het is de taak van de gespreksleider de filosofische kwestie naar voren te halen en uit te diepen. Gesprekken ontwikkelen zich doorgaans van het concrete (bijv. een eigen ervaring) naar het algemene of abstracte.

Het filosoferen in de onderzoeksgroep is authentiek. Er wordt gezegd wat op dat moment gedacht wordt: het is op geen enkele manier een simulatie van een wereld buiten de school. Het gaat alleen om wat de leden van de groep zelf denken. Iets van horen zeggen, dat niet actief door iemand gedacht wordt, valt buiten beschouwing. Je kunt dus niet iemand citeren, je kunt dat citaat alleen naar voren brengen als je het ter plekke zelf wilt presenteren – en verdedigen – als jouw gedachte.

Filosoferen met kinderen wordt in zo'n veertig landen in het onderwijs geïmplementeerd. De onderzoeksgroep wordt vrij algemeen als methodisch uitgangspunt geaccepteerd, maar in de praktijk zien we toch verschillende benaderingen. Die komen voort uit verschillende filosofische tradities, maar ook simpelweg uit verschillende accenten en stijlen die leraren in hun aanpak of in de gesprekken leggen. In de traditie van Lipman gaat het om 'dialogisch handelen', waarbij de nadruk ligt op beweren, navragen, onderzoeken in gemeenschappelijke dialoog. Anderen leggen meer de nadruk op begripsvorming: het analyseren van (filosofische) begrippen, zoals identiteit, rechtvaardigheid, tijd, enz. In de aanpak van bijv. Gareth Matthews staat de verwondering centraal, het vragen. De Duitse filosoof Ekkehard Martens⁷ noemt dit hoofdwegen in het landschap van de kinderfilosofie, 'die elkaar raken en kruisen, ... deze verschillende methoden zijn verschillende facetten van die ene filosofie' (Martens, 2000).

Ook kunnen we verschillen in benadering herkennen die terug te voeren zijn tot de bedoelingen die aan het filosoferen met kinderen worden gegeven. Richard Anthonie en Freddie Mortier onderscheiden

de basis

vier typen doelstellingen die de gespreksleider in het filosofisch gesprek tracht te realiseren

(Anthone en Mortier, 1997):

1. Inhoudelijke doelstellingen; het gaat hierbij om het verwerven van kennis van, en inzicht in een bepaalde (de besproken) wijsgerige kwestie.
2. Doelstellingen op het gebied van de ontwikkeling van denkvaardigheden.
3. Doelstellingen op het vlak van persoonlijke zingeving. Het filosoferen stelt kinderen in staat tot een zinvoller contact met hun leefwereld.
4. Doelstellingen op het vlak van de realisatie van de filosofische werkvorm, concreet de gemeenschap van onderzoek.

Anthone en Mortier menen dat de keuze voor een bepaald type doelstelling verbonden is met filosofische tradities. Kiezen voor met name type 2 doelstellingen (denkvaardigheden) houdt een keuze in voor een analytische benadering volgens de Anglo-Amerikaanse filosofische traditie. Zo zou een voorkeur voor persoonlijkheidsdoelen een keuze inhouden voor een praktisch-therapeutische benadering, het model van de wijsbegeerte van de Oudheid. Het centraal stellen van inhoudelijke doelen zou volgens hen meer overeenkomen met de traditie van de continentale filosofie. Het centraal stellen van de vorming van de onderzoeksgroep, verbinden zij met een waardenpedagogische benadering. Ze stellen overigens dat de vier typen doelstellingen onderling verbonden zijn. Door een doelstelling expliciet na te streven realiseer je ook de andere.

Niet alleen wereldwijd tussen landen, maar ook tussen scholen, onder leraren, merken we verschillen op in benadering. Dat heeft tot gevolg dat we filosoferen met kinderen in verschillende vormen tegenkomen. Wij zijn het eens met Anthone en Mortier, dat je met het expliciet streven naar een type doelstelling ook de andere realiseert. Iedere leraar, die met kinderen filosofeert, ontwikkelt zijn eigen stijl, zijn eigen traditie, waarin de nadruk kan en mag verschillen. In de erkenning dat accentverschillen mogelijk zijn, vinden wij dat filosoferen met kinderen zijn kracht en betekenis juist ontleent aan de verbinding van inhoud, het verkrijgen van meer inzicht in een kwestie; denken en de ontwikkeling ervan; zingeving en de 'filosofische werkvorm', waarvoor wij liever het woord dialoog gebruiken. (Bartels, 2007)

Filosoferen met kinderen in democratisch perspectief

Een democratische samenleving als de onze, vindt Lipman, moet alles in het werk stellen om zijn burgers tot redelijke individuen op te voeden: individuen met een goed ontwikkeld denkvermogen, individuen ook, die in staat zijn hun denkvermogens op elkaar af te stemmen (Lipman, 1991). Twee van de belangrijkste doelen van het filosoferen met kinderen zijn:

- het ontwikkelen van het denkvermogen van kinderen;
- het ontwikkelen van de dialoog.

Als geen ander domein in de school levert het filosoferen met kinderen een bijdrage aan de ontwikkeling van het denkvermogen van kinderen. Meer specifiek gaat het hier om:

- het ontwikkelen van het kritisch denkvermogen, dat is het denkvermogen dat betrouwbare criteria kan hanteren, dat contextgevoelig is en zichzelf kan verbeteren;
- het ontwikkelen van het creatief denkvermogen, dat is het denkvermogen waarmee patronen kunnen worden doorbroken en nieuwe verbanden kunnen worden gelegd;
- het ontwikkelen van het redeneervermogen, dat is het vermogen om correcte gevolgtrekkingen te maken;
- het ontwikkelen van onderzoeksvaardigheden, waarmee het mogelijk is informatie op een coherente wijze te organiseren en te interpreteren;
- het kinderen ertoe brengen zelfstandig na te denken.

Filosoferen met kinderen vindt altijd plaats in dialoog. Filosofische gesprekken (met kinderen) zijn niet simpelweg te herleiden tot het tegenover elkaar zetten van meningen. Het gaat er niet om anderen te overtuigen van het eigen gelijk, noch is het een louter uitwisselen van ervaringen, standpunten en overtuigingen. In de filosofische dialoog streven we ernaar de verschillende meningen die aan bod komen te verrijken, we gaan op zoek naar de verbinding tussen de standpunten, we proberen de ideeën of vooroordelen op te sporen die achter bepaalde uitdrukkingen steken. In een filosofisch gesprek hebben de kinderen een gezamenlijk belang, het uitdiepen van de kwestie die aan de orde is.

Daarom is er waarlijk sprake van een dialoog:

- kinderen luisteren naar elkaar;
- ze stellen elkaar vragen;
- ze verplaatsen zich in de ander, proberen de wereld door elkaars ogen te bekijken;
- ze denken niet tegen de anderen ('ja, maar'), ze denken met de anderen, samen, als één hoofd ('ja, en').

De filosofische dialoog behoeft geen eenduidige antwoorden, oplossingen of besluiten. Wederzijds begrip en inzicht in elkaars denken is het resultaat (Kessels, e.a. 2002).

De eerste resultaten van het onderzoek 'Democratie leren door filosoferen' geven al aanwijzingen hoe filosoferen met kinderen bijdraagt aan democratische burgerschapsvorming:

- dialoog:

de basis

We zien dat kinderen al vrij jong vanaf een jaar of vijf (oudste kleuters) een dialogische houding en vaardigheden ontwikkelen, zoals elkaar vragen stellen, en naar elkaar luisteren, en deze ontwikkelen ze ook nog door, naarmate ze ouder worden.

- gelijkwaardigheid:

Iedereen heeft evenveel kans om mee te doen. Het gesprek in de hele kring wordt meestal wel bepaald door de veelpraters, doordat ook gebruik gemaakt wordt van kleinere kringen en groepen komt toch iedereen aan bod. De betrokkenheid tijdens de gesprekken is hoog.

- oordeelkundigheid:

Door te filosoferen vormen kinderen hun mening. Een mening is niet zomaar de eerste gedachte die je te binnen schiet. Een mening vorm je door na te denken, informatie op zijn waarde te schatten, argumenten af te wegen, en niet in het minst door te luisteren naar wat anderen daarover te zeggen hebben.

- autonomie (zelfstandigheid):

Hun mening vormen de kinderen zelf, hun bijdrage aan het gesprek is authentiek en ze leveren die onafhankelijk van anderen. Kleuters willen nog wel even eerst naar elkaar kijken en luisteren, maar vanaf groep 3 is dit voortreffelijk aanwezig. En het groeit ook nog.

Kinderen geven argumenten voor hun meningen, en dat doen ze steeds meer uit zichzelf naarmate ze ouder worden.

Moeilijk is het wel om nieuwe argumenten te bedenken, als je je standpunt moet verdedigen. Dat vinden kinderen vervelend, als een ander het niet met je eens is. Kennelijk voelt dat niet prettig, maar in de reacties is dat naarmate kinderen ouder worden steeds minder waarneembaar.

- omgaan met verschillen:

Kinderen vinden het juist leuk, interessant als we van mening verschillen. Er is geen andere activiteit denkbaar waarin kinderen juist zo het verschil waarderen.

Het is het doel van het onderzoek de bijdrage van het filosoferen met kinderen aan democratische burgerschapsvorming te verdiepen en te onderbouwen.

Rob Bartels

Boskoop, november 2007

Noten

¹ Ik gebruik hier 'we'. Het is de bedoeling dat dit document de basis is voor een visiestuk dat het resultaat is van een gezamenlijk proces waarin de aan het onderzoek deelnemende scholen en leraren kunnen participeren, en wat daarmee uiteindelijk een gemeenschappelijke visie verwoordt.

² In 'Grijs' laat Chris van der Heijden overtuigend zien hoe smal voor de oorlog de basis was van de democratie. Alleen vrijzinnig liberalen en delen van de sociaaldemocratie waren pleitbezorger van de democratie. Voor de Weimarrepubliek geldt hetzelfde. In 'opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang' schrijft Mischa de Winter hoe na de oorlog het geloof in de democratie groeide vanuit het besef dat daardoor oorlog voorkomen kon worden.

³ In de literatuur komen we de termen pluraliteit, pluriformiteit en diversiteit tegen. Van Gunsteren bijvoorbeeld gebruikt consequent het begrip pluraliteit. Wij geven de voorkeur aan het gebruik van de term diversiteit, omdat daarin ons inziens 'het anders zijn', de verscheidenheid beter tot uitdrukking komt dan in pluraliteit, dat slechts duidt op veelheid.

⁴ De Winter schrijft het in 'Democratie moet je leren - wanneer beginnen we?' zo: 'De harde werkelijkheid van vandaag is dat veel mensen nauwelijks hebben geleerd wat democratie eigenlijk precies betekent. Om die samenlevingsvorm (in al zijn diversiteit overigens) te kunnen waarderen, moet je op zijn minst weten waarvoor zij een alternatief vormt. Wie zich niet realiseert dat een dergelijk systeem in de geschiedenis meestal zwaar is bevochten, zal zich er ook moeilijk mee kunnen vereenzelvigen. Laat staan dat men het te vuur en te zwaard zal willen verdedigen'. (de Winter, 2004/2)

⁵ Van Gunsteren steunt hierbij op de theorieën van Donald Schön, uitgewerkt in 'The reflective practitioner' (New York, 1983) en 'Educating the reflective practitioner' (London, 1987). Schön's theorie gaat ervan uit, en laat ook zien, dat mensen die in (beroeps)praktijken werken, zoals artsen, advocaten, leraren, enz. hun competenties juist en vooral verwerven door in die praktijk te werken. Van Gunsteren past de theorie toe op burgerschap, dat leer je door als burger te functioneren. Schön bepleit verder dat in de beroepsopleiding studenten het beste leren door te functioneren, te handelen in de beroepspraktijk of zoals in die praktijk. Die lijn trekken we ook voor wat betreft burgerschap door naar de school.

⁶ De tekst van deze paragraaf is overgenomen uit 'Kinderen leren filosoferen' (Bartels, 2007).

⁷ Martens onderscheidt vier hoofdwegen: dialogisch handelen, begripsvorming, zich verbazen, en verlichting.

Literatuur

21minuten.nl (2007). Editie 2007. Amsterdam, De publieke zaak.

Anthone, Richard, Mortier, Freddy (1997). Socrates op de speelplaats. Leuven: Acco.

Bartels, R. (2007). Kinderen leren filosoferen; praktijkboek voor leraren. Utrecht, Agiel.

Bartels, R. en Van Heuckelom, K. (2005). De Kleine Grote Denker. Amstelveen: Stichting Lente.
Alkmaar: Centrum voor Kinderfilosofie. Antwerpen: Centrum voor de Ontwikkeling van het
Creatieve Denken.

Berding, J. (1999). De participatiepedagogiek van John Dewey. Leiden, DSWO Press.

Bron, J. (2006). Een basis voor burgerschap, een inhoudelijke verkenning voor het funderend
onderwijs. Enschede, SLO.

Franken, P., D. Hautvast, J. van Hoeij en M. Stroetinga (2003). Aan de slag met actief burgerschap.
Handreiking voor scholen PO en VO. 's-Hertogenbosch, KPC-Groep.

Gunsteren, H. R. van (1992). Eigentijds burgerschap. Den Haag, WRR.

Kessels, J, Boers, E, Mostert, P, (2002). Vrije ruimte. Amsterdam: Boom

Leenders, H en Veugelers, W. (2004). Waardevormend onderwijs en burgerschap, een pleidooi voor
een kritisch-democratisch burgerschap. In: Pedagogiek, 24e jaargang, 4.

Lipman, M. (1991). Thinking in education. Cambridge: Cambridge University Press

Martens, Ekkehard (2000). Spelen met denken; over filosoferen met kinderen. Rotterdam:
Lemniscaat.

Onstenk, J. (2005). Geïntegreerd pedagogisch handelen. Een uitdaging voor opleiding en
professionalisering van leraren. Haarlem, Hogeschool INHOLLAND.

Pels, D. (2007). Zet niet alles op gemeenschapszin – vergeet de bevrijding van het individu niet. In:
NRC Handelsblad, 24 februari 2007.

Pols, W. (2000). John Dewey: een pleidooi voor ontwikkelingsgericht onderwijs. In Vernieuwing.
Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding, jaargang 59, nr. 10. 15 - 17

democratie leren door filosoferen

de basis

Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (2006). *Democratie voorbij de instituties*. Den Haag, RMO.

Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling (2007). *Vormen van democratie; een advies over democratische gezindheid*. Amsterdam, SWP.

Schuyt, C. (2006). *Steunberen van de samenleving* (pag 113 – 122). Amsterdam, Amsterdam University Press.

Schuyt, C. (2006). *Democratische deugden, groepstegenstellingen en sociale integratie*. Amsterdam, Leiden University Press.

Winter, M. de (2004). *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang. De noodzaak van een democratisch pedagogisch offensief*. Webpublicatie nr. WRR. Den Haag.

Winter, M. de (2004). *Democratie moet je leren - wanneer beginnen we?* In: NRC Handelsblad, 9 oktober 2004.

Bijlage 1

Kennisinhouden burgerschap in het licht van de democratie.

Uit: Bron, J. (2006). Een basis voor burgerschap, een inhoudelijke verkenning voor het funderend onderwijs. Enschede, SLO.

Domein	Categorie	Inhouden
Democratie	Kennis en inzicht	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Democratie, parlementaire democratie, actief en passief stemrecht; ▪ Meerderheid, pluriformiteit, conflicten, debat, besluitvorming; ▪ Politiek en politieke stelsels; ▪ Trias politica; ▪ Scheiding van kerk en staat; ▪ Grond- en vrijheidsrechten; ▪ Rechtssysteem; ▪ Democratische instituties naar schaalniveau; ▪ Collectieve voorzieningen; ▪ Republiek, monarchie, dictatuur; terrorisme; ▪ Wetenschap, journalistiek en media; ▪ Historische aspecten en personen democratie in Nederland; ▪ Europese Unie: democratie en mensenrechten

democratie leren door filosoferen

de basis